

UDK 908(497.13 - 35 Žumberak)

TEMELJNA GEOGRAFSKA I PROSTORNO-PLANERSKA PROBLEMATIKA ŽUMBERKA

Mladen Klemenčić*

Položaj i prostorni obuhvat

Žumberak je rubno položena mikroregija središnje Hrvatske. Reljefno zauzima središnji dio Žumberačke gore, pozitivne morfostrukture u kupsko-savsko-krčkom međurječju. Najvišim usponom, vrhom Sveta Gera, doseže nadmorsku visinu od 1178 m.

U nacrtu geografske regionalizacije Hrvatske Žumberak je zasebice iskazan na četvrtom stupnju izdvajanja (V. Rogić, 1983). Prema istom konceptu hijerarhijski nadređene prostorne cjeline su sjeverno Pokuplje, zapadnohrvatsko međurječje, odnosno hrvatski peripanonski prostor. Osim u geografskoj literaturi, pojam Žumberak živ je i u lokalnih stanovnika. Temelji se na sačuvanoj svijesti o nekadašnjoj vojnokrajiškoj pripadnosti Žumberka.

Međe Žumberka na naseljskoj razini najpreciznije je temeljiti na prijašnjoj uključenosti kraja u vojnokrajiški sustav u Hrvatskoj. Precizno omeđen, nekadašnji izdvojeni dio Vojne krajine - što je osnovica današnjeg regionalnog poimanja - ima površinu od 231,0 km². Prema popisu iz 1981, tu je živio 4251 stanovnik, u 80 statistički samostalnih naselja. Srednja gustoća naseljenosti iznosila je 18,4 stanovnika na km². Sva naselja su seoska, što znači da kraj ima naglašeno ruralna obilježja.

* Mr Mladen Klemenčić, asistent,
GEOGRAFSKI ODJEL PRIRODOSLOVNO-MATEMATIČKOG FAKULTETA,
YU 41000, Marulićev trg 19/II.

Teritorijalna cjelovitost regije nije, međutim, sačuvana u današnjoj upravnoj podjeli, jer se dijelovi Žumberka nalaze u sastavu triju općina: Jastebarsko, Ozalj i Samobor.

Prometno-geografski Žumberak se nalazi u međuprostoru između više iznimno značajnih cestovnih i željezničkih prometnica, od kojih neke imaju i europski značaj. Sam kraj ostao je, međutim, prometno izoliran, pa čak predstavlja i prepreku u hrvatsko-slovenskom međurepubličkom povezivanju. Niti unutarnja, lokalna mreža ne zadovoljava potrebe. Pristupne prometnice, građene još za krajiške uprave, nepotpuno su asfaltirane, a ostale lokalne prometnice nepouzdanе su provoznosti, naročito zimi. Regija je nezadovoljavajuće uključena i u mrežu javnog autobusnog prometa. Broj autobusnih linija prema susjednim središtima je minimalna i pokriva tek najnužnije potrebe.

Temeljne geografske značajke

Današnje geografske značajke Žumberka određene su gorskim karakterom kraja i specifičnom historijsko-geografskom osnovicom kulturnog pejzaža.

Žumberak predstavlja najnaseljenije područje središnje Hrvatske. Koncentracija stanovništva najveća je u visinskom pojasu 500-600 m (26,7% st.), a seže sve do 800 m. U svemu, 52,6% stanovništva je 1981. živjelo u naseljima iznad 500 m visine. Razlog takvog razmještaja je u naravi reljefa.

U reljefu Žumberka prevladavajući su oblik denudacijski ravnjaci na različitim visinama, ali pretežno iznad 500 m (Dugački, 1949/50), koji pružaju najpovoljnije uvjete za nastanak naselja i poljodjelstvo. Disecirani su duboko usječenim potočnim dolinama strmih padina i uskih dolinskih dna sa rijetkim proširenjima, što bitno ograničuje veću naseljenost najnižih dijelova Žumberka.

Nepovoljni čimbenici razvoja naseljenosti i gospodarskih aktivnosti su i krška narav dijelova regije te oporija klima (veća vlažnost i niže temperature, dulje zadržavanje snijega).

Historijsko-geografski za Žumberak je ključno razdoblje Vojne krajine (16-19 st.). Na početku tog razdoblja Žumberak je naseljen prebježima s turskog teritorija, navlastito između 1530. i 1538, kada je zabilježen dolazak triju većih grupa. Budući da masovna kolonizacija prigraničnih dijelova Hrvatske slijedi tek na prijelazu 16. i 17. st, Žumberak je prostor najstarije odnosno prvotne vojnokrajiške kolonizacije (Moačanin, 1981).

Kolonizirano stanovništvo bitno je novi demografski element. To je pokretljivo ratničko-stočarsko pučanstvo koje tada, u odnosu na starosjeditelje feudalne podložnike, uživa povlaštenu društveni status.

Onodobni izvori najčešće ga nazivaju Vlasima, a u samom Žumberku uskocima. Njegov povlaštenu položaj ogleda se u činjenici da je ono, uz obavezu ratovanja protiv Turaka, oslobođeno feudalnih davanja, te da dobiva zemlju u vlasništvo. Organizirano je u kućne zadruge što odgovara vojnim vlastima, jer im omogućuje novačenje većeg broja ljudi sposobnih za rat na granici.

Kolonizacija uskoka potaknula je u Žumberku stvaranje teritorija kontinuirano naseljenog uskocima koji je nakon reorganizacije Vojne krajine, sredinom 18. st., postao vojnokrajiška eksklava. Proces teritorijalizacije definitiv-

no je zaokružen u drugoj polovici 18. stoljeća, kada su otkupljena posljednja feudalne imanja i pripojena vojničkom dijelu Žumberka. Na taj način oblikovani vojnokrajiški teritorij ujedno je osnovica regionalnog poimanja Žumberka, navlasito međe Žumberka kao regije odgovaraju međama 11. i 12. satnije i 4. krajiške ili Slunjske pukovnije.

Dugotrajna pripadnost teritorija Vojnoj krajini prvorazredni je čimbenik geografskih sadržaja i procesa. Ogleda se u obilježjima naseljenosti (mala, disperzna i neplanski nastala naselja koja se u pravilu sastoje iz više patronimičkih zaselaka), prevladavanju "gorsko-krčevinsko-livadarsko-ratarskog agrarnog pejzaža" (Skala, 1984), prometnoj izoliranosti, gospodarskoj nerazvijenosti te nepostojanju naselja koje bi moglo obavljati funkciju lokalnog središta, tj. koncentracije stanovništva i funkcija.

Utjecaj historijsko-geografske osnove svakako je najznakovitiji na dinamiku i sastav stanovništva. Primjerice, da bi se razumjelo današnju rijetku naseljenost i emigracijska obilježja, potrebno je znati da je za vrijeme Vojne krajine, u drukčijim životnim prilikama, kraj bio prenaseljen, što je bilo moguće zahvaljujući osobitostima vojnokrajiškog sustava.

Iako je Vojna krajina, nakon pomicanja turske granice prema istoku, krajem 17. stoljeća, izgubila primarno obrambenu ulogu, te postala samoudržavajući vojni logor Habsburške Monarhije, zahvaljujući dopunskim prihodima od vojne službe, te životu u kućnim zadrugama, krajiška su domaćinstva uspijevala osigurati egzistenciju. Nakon razvojačenja i sjedinjenja s građanskom Hrvatskom, ostavši bez dopunskih prihoda, brojni su Žumberčani bili prisiljeni na iseljavanje. Žumberak je stoga opravdano označen kao jedno od najranijih i najtrajnijih žarišta iseljavanja u Hrvatskoj (Nejašmić, 1990). Iseljavanju pogoduju i psihološki momenti. Graničarski i vojnički način života razvio je gotovo urođenu naviku na promjenu boravišta, pa je selidbi vičan Žumberčan razmjerno lakše mogao donijeti odluku o odlasku u Novi svijet.

Iseljavanje je započelo praktički odmah nakon razvojačenja (Šuklje, 1936/37). Već u razdoblju 1880-90. broj iseljenih ravan je polovici prirodnog prirasta (Crkvenčić, 1959), a nakon toga odgovara i ukupnom prirodnom priraštaju. Već 1910. u inozemstvu je bio svaki peti stanovnik Žumberka. Iseljavanje iz Žumberka već tada je dvostruko intenzivnije negoli iz okolnih, također iseljeničkih, krajeva (Klemenčić, 1989).

Rano uključivanje u iseljenička strujanja iz Hrvatske ogleda se i u popisnom kretanju broja stanovnika (tablica 1). Međupopisne promjene imaju uzlazni smjer od 1835. do 1890, kada je dosegnut i najveći broj. Nakon toga, do 1910, stanovništvo stagnira uz lagano izražen pad. Nešto veći manjak iskazan 1921. posljedica je demografskih gubitaka u I svjetskom ratu. Između 1921. i 1931. broj stanovnika je porastao, ali nije dosegao niti razinu iz 1910. Otada je u stalnom opadanju, koje je najizrazitije u međupopisnom razdoblju 1971-81. Popisom iz 1981. utvrđen je najmanji broj stanovnika koji jedva prelazi trećinu zabilježenog 1890.

Posljedice dugotrajnog iseljavanja posebice su očigledne u novije vrijeme. Početkom 1970-ih prirodni priraštaj, koji je dugo vremena "pokrivao" gubitak

MLADEN KLEMENČIĆ

Tablica br. 1

Međupopisne promjene broja stanovnika jastebarskog (A), ozaljskog (B) i samoborskog (C) dijela, te cijelog Žumberka (D) 1835-1981.

	1835.	1857.	1869.	1880.	1890.	1900.	1910.	1921.	1931.	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.
A														
1. Broj stanovnika	3966	4803	5679	6236	6843	6654	6391	6204	6437	5690	5594	4899	3886	2670
2. Međupop.promj.	-	837	876	557	607	-189	-263	-187	233	-747	-96	-695	-1013	-1216
3. Sr.god.promj.	-	38	73	51	81	-19	-26	-17	23	-44	-19	-87	-101	-122
4. Stopa uk.promj.	-	21,1	18,2	9,8	9,7	-2,8	-4,0	-2,9	3,8	-11,6	-1,7	-12,4	-21,5	-31,3
5. Stopa god.promj.	-	0,9	1,5	0,9	1,0	-0,3	-0,4	-0,3	0,4	-0,7	-0,3	-1,5	-2,1	-3,1
B														
1. Broj stanovnika	1704	1990	2592	2906	3066	2947	2716	2483	2665	2250	2093	1650	1101	677
2. Međupop.promj.	-	286	602	314	160	-119	-231	-233	182	-415	-157	-443	-549	-424
3. Sr.god.promj.	-	13	50	28	16	-12	-23	-21	18	-24	-31	-55	-55	-42
4. Stopa uk.promj.	-	16,8	30,3	12,1	5,6	-3,9	-7,8	-8,6	7,3	-15,6	-7,0	-21,2	-33,3	-38,5
5. Stopa god.promj.	-	0,8	2,5	1,1	0,6	-0,4	-0,8	-0,8	0,7	-0,9	-1,4	-2,6	-3,3	-3,8
C														
1. Broj stanovnika	1189	1306	1650	1871	2062	2054	2170	2021	2083	1685	1775	1582	1305	904
2. Međupop.promj.	-	117	344	221	191	-8	108	-149	82	-398	90	-193	-277	-401
3. Sr.god.promj.	-	5	29	20	19	-1	11	-14	8	-23	18	-24	-28	-40
4. Stopa uk.promj.	-	9,8	26,3	13,4	10,2	-0,4	5,3	-8,9	3,1	-19,1	5,3	-10,9	-17,5	-30,7
5. Stopa god.promj.	-	0,4	2,2	1,2	1,0	-0,0	0,6	-0,6	0,3	-1,1	1,1	-1,4	-1,7	-3,1
D														
1. Broj stanovnika	6859	8099	9921	11013	11971	11655	11277	10708	11185	9625	9462	8131	6292	4251
2. Međupop.promj.	-	1240	1822	1092	958	-316	-378	-569	477	-1560	-163	-1331	-1839	-2041
3. Sr.god.promj.	-	56	152	99	96	-32	-38	-52	48	-92	-33	-166	-184	-204
4. Stopa uk.promj.	-	18,1	22,5	11,0	8,7	-2,6	-3,3	-5,0	4,5	-14,0	-1,7	-14,1	-22,6	-32,4
5. Stopa god. promj.	-	0,8	1,9	1,0	0,9	-0,3	-0,3	-0,5	0,4	-1,4	-0,3	-1,8	-2,3	-3,2

nastao iseljavanjem, dobiva negativni predznak (Klemenčić, 1980), a najnoviji podaci upozoravaju na još teže prilike - u 80 žumberačkih naselja, uz stalan broj umrlih od 60 do 75 st. godišnje, 1983. zabilježeno je 16 živorođenih, godinu dana kasnije 14, a 1985. svega 12.

Pokazatelji dobnog sastava, pak, nedvojbeno govore da je preostalo stanovništvo Žumberka zahvaćeno drastičnim starenjem. Još 1953. stanovništvo Žumberka imalo je razmjerno povoljan odnos dobne grupe mladih i starih (30,6% : 7,7%), a 1981. taj je odnos (15,3% : 23,6%) nepovratno narušen.

Razlozi "demografskog sloma" Žumberka bez sumnje leže i u oskudnoj gospodarskoj osnovici kraja. Većina stanovništva vezana je uz slabo razvijeno poljodjelstvo, dok su mogućnosti zapošljavanja u drugim djelatnostima minimalne. Jedini industrijski pogon otvoren je tek početkom 1980-ih u rubno položenom naselju Radatovići. Slaba prometna povezanost bitno ograničuje i mogućnost dnevnog migriranja stanovništva, pa ipak je 1981. među zaposlenima bilo 39,3% dnevnih migranata koji su radili u Samoboru, Bregani, Pribiću, Jastrebarskom, te, što je posebice znakovito, u Metlici i Suhoru, dakle, centrima rada u susjednoj Sloveniji.

Visok stupanj vezanosti uz poljodjelstvo nije u skladu s objektivnim mogućnostima poljodjelske proizvodnje. Već je I. Crkvenčić (1959) upozorio da naseljenost kraja - koja je tada, doduše, bila puno veća - premašuje broj stanovnika koje poljodjelstvo može prehraniti što se tada ogledalo u niskom životnom standardu. Gustoća naseljenosti 1981. znatno je manja, ali je dobni sastav nepovoljniji, a znatno je smanjen intenzitet korištenja zemljišta o čemu svjedoči sve veći broj napuštenih oranica i vinograda, te širenje šume na štetu nekadašnjih livada i pašnjaka.

Sve to, kao i visok udio uzdržavanog stanovništva (34,8% od stanovništva u zemlji) navodi na zaključak da je stanovništvo Žumberka u velikoj mjeri ovisno o doznakama sa strane, tj. o pomoći koja stiže od iseljenih bilo u inozemstvo bilo u druge krajeve zemlje.

Prostorno-planerska problematika

Iako je upravno podijeljen između triju općina, Žumberak je prema svim geografskim kriterijima jedinstveni prostor. Upravna podijeljenost u suprotnosti je s jedinstvenom problematikom kraja koja zbog toga izmiče valjanoj dijagnozi. Osim toga, dvije od tri općine (Jastrebarsko i Ozalj) i u cjelini imaju razvojnih teškoća. Za eventualni suvremeni preobražaj potreban je stoga jedinstveni a ne parcijalni prostorno-planerski pristup i koncept.

Glede demografskih prilika jasno je da većini malih i raštrkanih žumberačkih naselja predstoji potpuna depopulacija. Dva naselja već su i 1981. bila bez stalnog stanovništva, a istu će sudbinu do konca stoljeća, prema nekim procjenama (Nejašmić, 1990), doživjeti najmanje polovica žumberačkih naselja. Društvena pomoć stoga se ne može odnositi na sva naselja jer ih većina nema demografski potencijal koji bi se mogao popraviti. Potrebno je izdvojiti ona naselja koja bi, uz povoljne uvjete, perspektivno mogla postati lokalna središta okupljanja stanovništva i planski ih "snabdjeti" potrebnim uslužnim funkcijama.

Sva ostala ostat će, nažalost, prepuštena spontanom odvijanju procesa. Prema ad hoc izboru, ulogu budućih lokalnih središta i budućih malobrojnih članova mreže naselja u Žumberku, mogli bi preuzeti Radatovići, Kašt, Sošice, Oštrc, Kostanjevac, Pećno, Gornja Vas i Stojdraga.

Glede gospodarskih aktivnosti valjalo bi potaknuti poljoprivredu, posebice stočarstvo, jer su za to preduvjeti povoljniji negoli za poljodjelstvo.

Komparativna prednost Žumberka leži i u činjenici da je to ekološki iznimno vrijedno područje, a na razmjerno malenoj udaljenosti od Zagreba, Karlovca ili Novog Mesta, što otvara mogućnosti postupnog prerastanja kraja u rekreacijsko područje stanovništva spomenutih i drugih gradskih središta. U tom smislu poželjna je suradnja Hrvatske sa Slovenijom u čemu postoji i određeno iskustvo, temeljeno, doduše, na preživjelim ideološkim zasadama. Pokušaj suradnje više susjednih općina obiju republika, ostvaren kroz Zajednicu spomen-područja Žumberak-Gorjanci nije dao, a niti je mogao dati, razvojne poticaje. Ipak, može poslužiti kao smjerokaz regionalne suradnje u budućnosti, naročito bude li ona temeljena na realnoj osnovici.

S obzirom na svu težinu ovdje samo djelomice predočene problematike, opravdano je zaključiti da će poticanje razvoja i preobraženja nedovoljno razvijenog i demografski depresivnog gorskog prostora Žumberka biti iznimno teško i složeno.

LITERATURA

1. Crkvenčić I. (1959): Kretanje broja stanovnika Žumberačke gore kao odraz ekonomsko-geografskih prilika, *Geografski glasnik* 21, 35-68, Zagreb.
2. Dugački, Z. (1949-50): Žumberačka gora, *Geografski glasnik* 11-12, 97-117, Zagreb.
3. Fras, F.J. (1835): *Vollständige Topographie der Karlstadter Militargrenze*, Agram.
4. Friganović, M. (1984): Egzodusna područja, (ne)razvijenost i populacijska politika u SR Hrvatskoj, *Radovi* 19, 29-37, Zagreb.
5. Klemenčić, M. (1989 a): Starenje stanovništva - pokazatelj prostorne izoliranosti Žumberka, *Radovi* 24, 85-99, Zagreb.
6. Klemenčić, M. (1989 b): *Historijsko-geografska osnova regionalnog poimanja i demografskih promjena Žumberka*, magistarski rad, PMF, Zagreb.
7. Lopašić, R. (1881): *Žumberak, crte mjestopisne i poviestne*, Matica hrvatska, Zagreb.
8. Moačanin, F. (1981): *Vojna krajina do kantonskog uređenja 1787, "Vojna krajina u Hrvatskoj" katalog izložbe*, 11-41, Zagreb.

9. Nejašmić, I. (1990): Depopulacija u Hrvatskoj - demografski aspekt procesa, doktorska disertacija, PMF, Zagreb.

10. Rogić, V. (1983): Nacrt uvjetne homogene regionalizacije SR Hrvatske, Geografski glasnik 45, 75-90, Zagreb.

11. Rogić, V. (1982): Historijsko-geografska osnova socijalno-kulturne diferencijacije vojnokrajiškog prostora, Geografski glasnik 44, 23-38, Zagreb.

12. Sabljar, V. (1866): Miestopisni rječnik Kraljevinah Dalmacije, Her-
vatske i Slavonije, Zagreb.

13. Skala, Ž. (1984): Razvitak agrarnog pejzaža Žumberačke gore, dok-
torska disertacija PMF, Zagreb.

14. Šuklje, M. (1936-37): Izseljavanje in doseljavanje v Žumberku,
Geografski vestnik XII-XIII, 170-183, Ljubljana.

15. Valentić, M. (1971): Vojna krajina, Enciklopedija Jugoslavije 8, 522-
528, JLZ, Zagreb.

16. Po Žumberku i Gorjancima, Biblioteka "Žumberak-Gorjanci", svezak
2, Novo Mesto 1989.

SUMMARY

FUNDAMENTAL GEOGRAPHICAL AND SPATIAL-PLAN- NING PROBLEMS OF ŽUMBERAK

Žumberak is small and marginal region of Central Croatia. The historico-geographical background differs it from the surrounding regional units as a result of the long period of incorporation of Žumberak in the Military Border in Croatia. That period left clear traces on the characteristics of the area's mode of settlement, on the growth and structure of the population, on the agricultural landscape, on the economic development and communications.

The existing administrative division of the area into segments of these communes has no foundation in geographical reality. The demographic, economic and general perspectives in all these parts are unfavourable, so spatial-planning solutions for that underdeveloped, mountainous and depopulated region must involve the whole area through a unique concept.

